

УДК 930:165.731:929

О. М. Богдашина

ПОЗИТИВІЗМ У РАННІХ ПРАЦЯХ Д. М. ПЕТРУШЕВСЬКОГО

У статті розглядається вплив позитивістських ідей на світогляд та наукові праці видатного історика у дорадянський час.

Ключові слова: позитивізм, рецепція, модель історіописання.

В статье рассматривается влияние позитивистских идей на мировоззрение и научные труды выдающегося историка в досоветское время.

Ключевые слова: позитивизм, реценція.

In the article are examined influence of positivism ideas for the outlook and scientific works outstanding historian in pre soviet time.

Key words: positivism, reception, model of historical writing.

Постановка⁴⁷проблеми. Для новітньої історіографії характерним є активний процес модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання 60-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст., коли позитивизм набув пріоритетного характеру в історіографічному процесі. Одним з його adeptів був Д. М. Петрушевський.

Аналіз попередніх досліджень. Творчість відомого історика Д. М. Петрушевського дістала певне висвітлення у науковій літературі. Дослідники (Р. Ю. Віппер, Є. О. Космінський, П. Ф. Лаптін, М. О. Машкін, О. І. Неусихін, В. Ф. Семенов, А. М. Соколова, В. В. Стоклицька-Терешкович) здебільшого звертали увагу на його праці з середньовічної історії. Оцінки світогляду Д. М. Петрушевського були поодинокими і суперечливими. Так, творчість Д. М. Петрушевського 1920-х рр. оцінювалася О. І. Даниловим у 1955 р. як «проникнення буржуазної ідеології в молоду радянську історичну науку» [1, с. 311]. І далі: «Нездатний розірвати з буржуазно-реакційними ідеалістичними концепціями, виступаючи їх проводирем, Петрушевський не зміг зрозуміти та оцінити тих перспектив, які відкривалися для розвитку наук у нашій країні з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції» [1, с. 311]. Оцінки наступних дослідників були більш об'єктивними та високими. Шляхом аналізу основних праць Д. М. Петрушевського та інших представників «соціально-економічного напрямку» Б. Г. Могильницький визначив головні теоретико-методологічні засади ліберальної історіографії Росії 1870-х років – початку 1900-х рр. [2, 3].

Мета статті – виділити головні елементи позитивістської моделі історіописання в дореволюційних працях Д. М. Петрушевського

Виклад основного матеріалу. Більшість позитивістів Російської імперії, зокрема представники «соціально-економічного напрямку», дотримувалися ідей просвітництва, сциєнтизму, лібералізму, які разом з доктриною раннього позитивізму утворювало основу їх світогляду.

Характерно, що ліберали, в т. ч. Д. М. Петрушевський, високо оцінювали англійську конституційну монархію. Англію він називав «взірцем для всіх цивілізованих держав та тих, що намагаються [досягти] цивілізації» [4, т. 1, с. 318].

Дослідження минулого ставали актуальними та затребуваними політичними реаліями. Вчений неодноразово твердив про тісний зв'язок між суспільними науками та суспільним життям [5, с. 73; 6, с. 9–10]. «Імпульси сучасності направляють наукову роботу історика», – красномовно відзначав історик. Тому, за його оцінкою, «як би енергійно він [історик – О. Б.] не заперечував сатани суб'єктивізму, проте його праця буде являти собою дзеркало його епохи, її розумових запитів та її суспільних устремлінь, її історичних та соціологічних уявлень та ідей» [6, с. 9–10; 7, с. 86–87]. Дослідник вважав, що зрозуміти історіографію без історії суспільства неможливо [5, с. 73]. На думку Д. М. Петрушевського, суспільні ідеї в таких умовах обов'язково мали набувати громадського звучання: «юридична, політична та будь-яка інша суспільна ідея лише в тих випадках може опинитися реальною суспільною силою, коли вона є живою формулою чи символом фактичних відносин, що вже склалися в тій чи іншій мірі; в протилежному випадку вона представляє собою мертвий капітал...книжної вченості» [7, с. 97–98].

Д. М. Петрушевський пояснював популярність пропагандистської та ефективність організаторської діяльності проповідників напередодні повстання У. Тайлера проблемами «у сфері матеріальних відносин». За його оцінкою якщо певна доктрина є «формулюванням життєвих інтересів» людини чи суспільної групи, «дуже конкретних їх потреб та устремлінь», то «злоби сучасної суспільної дійсності перетворюють часто до сього часу мертву букву учення у живе слово, що піднімає на боротьбу, і воно опиняється на прапорах суспільного руху, стає гаслом і паролем» [4, т. 2, с. 348].

Для позитивістів було притаманне здебільшого критичне ставлення до німецького об'єктивного ідеалізму та марксизму, який розглядався як продовження гегельянства. Д. М. Петрушевський наголошував, що «суперечка між історичним ідеалізмом та історичним або економічним матеріалізмом... не більш як

суперечка між двома... метафізичними системами так званої „філософії історії”» [8, с. 4]. Обидві доктрини він вважав «в однаковій мірі ненауковими, які не засновані на строгому методичному та всебічному вивченні фактів, сукупність яких характеризує суспільний розвиток; в цьому сенсі [курсив автора – О. Б.] боротьба між цими напрямками не більш як пережиток, анахронізм» [8, с. 4]. Гегелівську теорію всесвітньо-історичного процесу вчений оцінював як минулу епоху в розвитку європейської думки [5, с. 80–81], бо «історичні погляди, які лежать в основі всесвітньо-історичної концепції, що розроблялася в гегелівській філософії, становить собою, поміж іншим, крайнє спрощення наукової проблеми, цілком зрозуміле та природне в той час, але зовсім неприпустиме тепер» [7, с. 96]. Для науковця була більш прийнятною інша концепція, яка «подає культурний розвиток людства у вигляді ряду процесів, що зіштовхуються нерідко один з одним, але за суттю автономних» під час «еволюції господарчих, соціальних та політичних форм та відносин» [9, с. 12]. На його думку, «обмежитися одним критичним аналізом історичних свідочств та простим переказом подій історія не може. Вона необхідно повинна вивчати сам суспільний процес у конкретній формі окремих суспільств, маючи своєю кінцевою метою виявлення законів розвитку людського суспільства» [5, с. 77].

Д. М. Петрушевський пов'язував матеріалістичне розуміння історії не лише з вченням К. Маркса, а з «загальним піднесенням наукової свідомості на заході Європи» [10, с. 308]. Характеризуючи марксизм як «сурогат суспільної науки» [5, с. 80], вчений водночас визнавав, що «без сумніву історичний матеріалізм у порівнянні з історичним ідеалізмом є значним кроком уперед» [5, с. 79]. Свою оцінку він пояснював тим, що, на відміну від ідеалізму, «історичний матеріалізм відштовхується від вивчення цілком реальних фактів господарчого та соціального життя даного суспільства і таким чином висуває на перший план такі сторони історичного процесу, які до сього часу не привертала до себе належної уваги істориків, а між тим надзвичайно важливі для розуміння самої суті історичного процесу» [6, с. 11; те ж: 7, с. 88]. Історик писав про перспективність ідеї про «реальну базу», на якій надбудовані інші суспільні явища [8, с. 4; 10, с. 311–312].

Водночас Д. М. Петрушевський досить високо оцінював вплив неокантіанських ідей на розвиток теорії історичного процесу. Він вважав, що нові праці німецьких учених з теорії історичного пізнання [очевидно, насамперед Г. Ріккєрта та М. Вебера – О. Б.] допоможуть позбавитися

«наївного догматизму, який так гальмує історичний аналіз» [5, с. 80].

Історики-позитивісти проголошували факти єдиною основою наукових досліджень і критикували попередників за здогади, не підтверджені фактами з джерел. Так, Д. М. Петрушевський негативно оцінював дискусію між германістами та романістами, в першу чергу через неправильне використання ними джерел та спотворення історичних фактів: «Постійні натяжки, насилування текстів та викривлення фактів в силу бажання підігнати під рубрики, що складені заздалегідь, цілком неминучий результат внесення до наукової роботи зовсім стороннього елемента, дуже шкодять науковій цінності досліджень представників названих шкіл» [10, с. 315]. Позитивісти продовжували використовувати поділ історичних фактів на економічні, політичні, культурні, а також на масові та одиничні. Д. М. Петрушевський дотримувався такого поділу [8, с. 7].

Д. М. Петрушевський писав щодо одного з дослідницьких завдань історика: «вивчення даної конкретної комбінації в її індивідуальності полягає у вивченні ігри вічних, постійних відносин між явищами у певних індивідуальних умовах місця та часу» [11, с. 69].

Позитивістські стандарти історіописання впливали на специфіку викладу історичних фактів. Так, позитивістський наратив відрізнявся формальними ознаками «великого» тексту. Характерними рисами більшості праць істориків-позитивістів були широке цитування джерел (переважно актових матеріалів), фактографічний виклад матеріалу, складний апарат приміток, археографічні додатки. Фактографічний характер історичних праць того часу був обумовлений у першу чергу емпіризмом позитивістського історіописання. Існувала думка, що історики мали збирати факти для їх подальшого узагальнення соціологами. Так, науковий керівник магістерської дисертації Д. М. Петрушевського І. В. Лучицький взагалі головним завданням історичної науки вважав створення фактичного коментаря до V і VI томів «Курсу позитивної філософії» О. Конта [12, с. 166–167].

Рецепція ідей позитивістської соціології в 1860-х – 1890-х роках призвела до часткової соціологізації історії та інших суспільних наук. Цей процес привів до наукової дискусії щодо того, яку з гуманітарних наук (історію чи соціологію) вважати головною. Дискусія породила чимало радикальних думок і різких висловлювань. Наприклад, Д. М. Петрушевський, звертаючи увагу на «великий розбрід загальних

понять», стверджував, що «всі суспільні науки» являються «складовими частинами» історії [13, с. 110]. Він підтримав процес соціологізації історичних досліджень: «Без загальних, соціологічних понять, – стверджував він, – зовсім неможлива та немислима історична наука [розрядка тексту автора – О. Б.]» [14, с. 10]. Учений визнавав вагому роль соціології для розвитку історичної науки: «Історія отримала від соціології досить плодотворний імпульс» [8, с. 6]. З цього приводу Д. М. Петрушевський писав: «Соціологія є наукою майбутнього; до неї вірний шлях – шлях строгого методичного вивчення конкретних історичних фактів та явищ, і всі ті, хто думають створити соціологію яким-небудь іншим шляхом, ігноруючи історію, прирікає свою науку на роль сурогату» [8, с. 6]. При цьому науковець підкреслював близькість предмета та об'єкта історії та соціології. Предмет історичної науки, як відмічав він, розвивається в напрямку вивчення суспільного життя в цілому, що становить предмет цілого комплексу дисциплін [10, с. 309].

Більш активне використання методів дослідження (статистичного, історико-порівняльного, генетичного) відрізняють позитивістську модель історіописання від попередніх. Д. М. Петрушевський, наприклад, активно пропагував історико-порівняльний метод [10, с. 308]. Він також виступав за дотримання системного принципу в історичних дослідженнях. Вчений наполягав, що повинно відбуватися «вивчення історичного процесу в усій його повноті і кожне явище розглядаючи як похідну усіх сил, що діють у суспільстві» [8, с. 7]. «Будь-яке явище, яке підлягає вивченню історика, – пояснював свою думку науковець, – є суспільний продукт, результат взаємодії всіх суспільних сил... потрібно, отже, приймати до уваги всі фактори, як матеріальні, так і культурні» [10, с. 312–313].

Д. М. Петрушевський також вважав необхідним вилучення з наукового обігу «цілої маси метафор та інших суто стилістичних прикрас, що грають роль серйозних наукових пояснень та формул» [10, с. 309]. Як приклад науковець наводив дефініції, характерні для романтизму: «життєва сила», «народний дух», «національний характер» [10, с. 310]. Окрім того, Д. М. Петрушевський виступав за використання істориками методів усіх суспільних наук: «завдання і методи історії та інших суспільних наук стають за суттю тотожними. Слово «історія» немов би починає вказувати скоріше на метод, ніж на об'єкт вивчення. Відкривається поле для контроверз, вельми аналогічних з тими, які мали та мають місце у відношенні до філософії» [10, с. 308].

Еволюціонізм став основою теорії суспільного розвитку. Характерне визнання Д. М. Петрушевського: «Еволюційна історична точка зору проникла в усі суспільні науки» [5, с. 73].

Послідовники позитивізму сприймали суспільство як цілісну систему в формі соціального організму, що розвивається за певними, подібними до біологічних, історичними законами. Д. М. Петрушевський пояснював суспільний процес як «єдине ціле, як живий синтез цілого ряду еволюцій, що переплітаються» [7, с. 83].

Іншим системним елементом позитивістської моделі історіописання була віра в закономірний характер історичного розвитку. Д. М. Петрушевський під поняттям «закономірність» розумів «подібності основних процесів, що відбуваються в окремих людських суспільствах в їх історичному розвитку, та суспільних форм, які цими процесами виробляються» [7, с. 82]. Проте, на його переконання, не історичні, а лише соціологічні закони виступають як «постійні, безумовно необхідні, позачасові та позапросторові співвідношення між явищами» [14, с. 15].

Висновки. Д. М. Петрушевський дотримувався основних елементів позитивістської моделі історіописання: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, багатофакторним, теорія суспільної еволюції. Його стиль історичного мислення у дорадянський час був типовий саме для послідовників позитивізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилов А. И. Эволюция идейно-методологических взглядов Д. М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии средних веков / А. И. Данилов // Средние века. — 1955. — Вып. 6. — С. 297—323.
2. Могильницкий Б. Г. К вопросу об идейно-методологических основах научных работ Д. М. Петрушевского и некоторые вопросы историографии средних веков / Б. Г. Могильницкий // Труды Томского государственного университета. Серия социально-экономическая — 1957. — Т. 136. — С. 173—182.
3. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX — начала 900-х годов / Б. Г. Могильницкий. — Томск : Изд-во ун-та, 1969. — 409 с.
4. Петрушевский Д. М. Восстание Уота Тайлера : в 2 ч. / Д. М. Петрушевский. — СПб.; М., 1897 — 1901. — Ч. 1—2.

5. Петрушевский Д. М. Тенденции современной исторической науки / Д. М. Петрушевский // Образование. — 1899. — № 5-6. — С. 73—104.
6. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. — М. : Науч. слово, 1907. — IV, 324 с.
7. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. Введение. Задачи и методы всеобщей истории / Д. М. Петрушевский // Научное слово. — 1904. — Кн. 3. — С. 78—115.
8. Петрушевский Д. М. О задачах всеобщей истории как науки : вступ. лекция, чит. в Варшав. ун-те / Д. М. Петрушевский // Образование. — 1898. — № 2. — С. 1—10.
9. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. — 5-е изд. — М. : ГИЗ, 1922. — 298 с.
10. Петрушевский Д. М. Новое исследование о происхождении феодального строя / Д. М. Петрушевский // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. — Ч. 284, № 12. — С. 307—376. — Рец. на кн.: Villianage in England. Essays in English mediaeval history / P. Vinogradoff. — Oxford : Clarendon Press., 1892. — XII, 464 p.
11. Петрушевский Д. М. К вопросу о логическом стиле исторической науки // Известия Петроградского политехнического института императора Петра Великого. Отделение наук экономических и юридических. — Пг., 1915. — Т. 24. — С. 67—88.
12. Кареев Н. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) / Н. И. Кареев // Анналы : журн. всеобщей истории. — 1922. — № 1. — С. 155—174.
13. Петрушевский Д. М. Феодализм и современная историческая наука / Д. М. Петрушевский // Из далёкого и близкого прошлого : сб. этюдов из всеобщ. истории в честь пятидесятилетия науч. жизни Н. И. Кареева. — Пг. ; М., 1923. — С. 110—119.
14. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. — 4-е изд. — М. : Науч. слово, 1917. — IV, 402 с.